

IGIENA, MORALA ȘI REVOLUȚIA. DIMENSIUNILE ISTORIEI MENTALITĂȚILOR

Alexandru Duțu

În 1990, când studenții și noua conducere a Facultății de Istorie mi-au dat prilejul să intru în clasă și să predau un întreg curs, mi s-a părut că tinerii așteptau să li se dezvăluie domeniile care fuseseră interzise învățămîntului, și să le fie redată în adevărata lor lumină evenimente istorice deformate de manipularea propagandistă. Am pornit în continuarea cărților pe care le publicasem în 1982 și 1986, sub titluri destul de convenționale pentru a nu stîrni cenzura¹ și am spus lucruri pe care nu avusesem permisiunea să le exprim înainte de 1989. În asemenea condiții, sub privirile pline de simpatie ale tinerilor, și încurajat de ochii lor mari care doreau să cuprindă întregul adevăr, am început să fac o incursiune în istoria europeană, selectînd o serie de momente grăitoare pentru evoluția mentalităților și raportul dintre eveniment și durată lungă. Din discuțiile cu studenții mi-am dat seama că o prezentare pe teme ar fi fost mai profitabilă și de aceea, în anul următor, am schimbat complet cursul: aprofundînd temele, am ajuns la alte dimensiuni ale istoriei mentalităților decît cele propuse de Școala de la Annales. Aceste noi dimensiuni care mi s-au părut cele autentice, întrucît permiteau înțelegerea oamenilor din trecut și a dramaticelor fenomene recente care ne obsedau pe noi, nu fuseseră decît arareori abordate de profesorii francezi. Mai întîi, datorită faptului că se urmărise o deschidere spre științele sociale, dar fără a repune în discuție premisele istoriei sociale; în al doilea rînd, datorită faptului că deschiderea fusese făcută în direcția cîte unei discipline și mai puțin în vederea unei îmbinări pluridisciplinare a datelor. Aici, analiza întreprinsă cu categorii mentale rigide ajunsese să fie frînată de specializarea excesivă a istoricilor occidentali. Dar frîna se afla în adîncime.

În istoriografia occidentală, în care se aflau reperele cursului meu, mai ales în producția "Școlii de la Annales", mentalitatea apărea frecvent ca o "realitate secundară", ca o reflectare a faptelor economice, sociale și politice; mai mult, mentalitatea se înfățișa ca o latură densă și greoaie a realității, care se deplasa anevoios în urma "realităților socio-economice". Braudel lansase formula, care fusese rapid îmbrățișată, a unor "mentalități - închisori ale duratei lungi".

Sub imboldul studenților și în urma reconsiderării experienței pe care o făcusem cu toți în timpul dictaturii comuniste, am ajuns firesc la concluzia că mare parte din istoricii de la "Annales" priveau mentalitățile sub influența directă sau difuză a marxismului. Or, noi cei din Est știam bine că marxismul deformează

realitatea, datorită reduccionismului său: accentul excesiv pus pe fenomenul economic, artificiala dependență a vieții intelectuale de "existența economică", instaurarea în practica politică a tezei violenței ce trebuia să ducă fatal la dictatura proletariatului, toate aceste idei inspiraseră un regim politic nu atât antiintelectual, cât incapabil să mai iasă din colivia în care intrase singur. Mentalitățile nu aveau de ce să fie considerate un produs derivat, care atunci când prinde consistență acționează ca o frână, decât dacă se accepta o viziune filosofică aplecată doar asupra unei părți de realitate. Față de abundența de articole publicate în revista "Annales" despre sexualitate ca formă de intimitate, sistemul gentilic, triburile africane și evoluția umanității, sub influența tezelor lui Friedrich Engels, se impunea o atitudine mai puțin "profesionistă", nu pentru că ar fi preferat eseul sau textele lejere, ci pentru că s-ar fi îndreptat hotărât spre depășirea limitelor impuse de abundența materialelor și de scrupulozitatea fiecărei profesii în parte. Era normal ca datul politic să fie alăturat celui artistic, așa cum făcuse Victor-Lucien Tapié; ca textul să fie privit nu numai ca produs al unui autor, ci și ca un bun ce este înșușit de cititor, după cum recomanda Roger Chartier; ca existența umană să nu mai apară ca o desfășurare de episoade impulsionate de nevoia de hrană și îmbrăcăminte, ci ca un proces de împlinire a persoanei umane care duce existența pe care și-o reprezintă, după cum susțin aproape toți istoricii mentalităților chiar atunci când nu întrevăd altă formă de civilizație decât cea contemporană - a corpului.

Pentru cei care se apropiu de substratul mental al faptelor istorice, existența umană dobânda noi dimensiuni de îndată ce era depășită axioma istoricilor contemporani, anume că "totul este social", totul se petrece în societate, unde pot fi surprinse manifestările oamenilor («tout est social»). Deși se recunoaște faptul că viața publică reprezintă doar un mic procent din existența fiecăruia dintre noi, atunci când este analizată "viața privată" ea este întrevăzută tot din unghiul relațiilor omului cu ceilalți.

Cine parcurge *Istoria vieții private*, care pune clar în evidență un nou mod de abordare a trecutului, nu înțilnește, totuși, aspecte esențiale, cum sunt credințele, sistemele de gândire, formele de devoțiune, adică relația omului cu Dumnezeu și cu marile întrebări. Capitolul despre Bizanț, scris de Evelyne Patlagean, cuprinde date incitante despre "eul și el însuși", dar fără nici o referință elementară la problema fundamentală ortodoxă - a formării personalității umane. Recunoaștem aici, mai clar ca în alte părți, amprenta pe care civilizația corpului o lasă asupra multor istorici contemporani și urmările procesului de intensă socializare din societățile europene care a deformat însuși teritoriul intimității. Confortul pe care progresul igienei, al organizării sociale, al perfectării polisului l-a instaurat în secolele recente ale istoriei europene, ne împiedică să vedem cu claritate modul în care era structurată viața privată a oamenilor în mileniile dinaintea secolelor 18-20.

Pentru noi, cei care fusesem siliți să ne punem problemele grave ale relației cu ceilalți și ale conștiinței noastre, violentă tot timpul de uneltele dictaturii, ecranul

trecutului trebuia mărit. Dar pentru a lărgi ecranul istoriei, era necesar ca cei care abordau mentalitățile să nu se limiteze la "profesionalism", doar la ceea ce impunea spiritul didactic dintr-o societate "de loisirs", ci să caute permanent să înțeleagă o altă lume. Departe de o societate a confortului și a permisivității, nu numai datorită dificultăților ce apăsau viața noastră cotidiană, ci mai ales datorită experienței dramatice a constrângerilor prin care trecusem și care era amplificată de efortul disperat al susținătorilor regimului comunist de a deforma, în continuare, istoria românilor și istoria universală, noi am privit altfel decât colegii occidentali coordonatele istoriei mentalităților.

Istoria mentalităților, fie că era privită ca o disciplină, fie ca un nou gen de abordare istorică, avea merite incontestabile. Peter Burke vorbește, într-un articol incitant, despre "punctele forte și slăbiciunile istoriei mentalităților". Dar istoria aceasta avea dreptul să se impună nu numai datorită faptului că arunca lumini asupra unor fenomene ce rămâneau neînțelese în fața istoricilor vieții politice sau economice (P. Burke cita documente în care "gabela" era considerată o ființă vie de către țărani revoltați); istoria aceasta putea mai mult și anume să opereze o dublă extindere atât a câmpului "realității" istorice, cât și a modului de a gândi al istoricului. De aceea, istoria mentalităților ducea firesc la o reconsiderare a conceptului de "realitate" care nu mai îmbrățișa doar datul economic, social și politic, ci și felul în care omul își reprezenta toate aceste date. O istorie autentică a epocii lui Filip al II-lea al Spaniei nu se putea reduce doar la acțiunile politice, la existența economică și socială aseasonate cu enumerarea operelor culturale elaborate acum. Era necesar ca sinteza să îmbrățișeze toate palierele existenței, să reliefeze acțiunea duratei lungi, a conjuncturii și a evenimentelor asupra oamenilor din epocă, așa cum a procedat Fernand Braudel². Dar pe lângă jocul nivelelor temporale, era necesar ca să nu fie privilegiat un grup de date istorice, anume cele economice și sociale. În sinteza lui Braudel surprinde faptul că barocul nu intră în acțiune alături de modul în care se definește puterea absolutistă. În operele literare și plastice se află încrustată, cu puternic relief, viziunea despre lume a oamenilor, aceea care i-a făcut să privească într-un anumit mod datul economic, politic sau social și să acorde o anumită pondere duratei lungi, conjuncturii sau evenimentului. Istoria mentalităților aspiră spre totalitate, întrucât se apropie de miezul istoriei.

Investigarea substratului mental ne introduce în intimitatea oamenilor, fără să neglijeze acțiunea lor publică: dar acțiunile pornesc întotdeauna din interior, din convingeri, credințe, atitudini. Iar această extindere considerabilă a câmpului cercetării favorizează atât surprinderea legăturii firești dintre acțiune și sensibilitate, fapt și inteligență, cât și modificările intervenite în destinul oamenilor care nu sînt purtați de forțe obscure, de o "legitate" care confundă natura umană cu lumea vegetală, ci și se află permanent prinși în jocul "provocării" și "răspunsului" (cum spunea Toynbee: "challenge" end "response"). Istoria mentalităților nu ignoră vulgaritățile, servituțile, obtuzitățile, erorile, căderile omului, dar nu ca un mers

fatal. ci ca neputințe și ca insuficiente manifestări de inteligență și voință. Este o istorie care, direct sau indirect, vorbește despre libertatea omului.

Ceea ce istoricii mentalităților afirmă la unison, anume că această nouă istorie se află la un punct de convergență, necesită un plus de profunzime. Astfel, pornind de la contribuția majoră a istoricilor Alphonse Dupront, Philippe Ariès, Jean Delumeau și alții care au vorbit despre istorie ca știință socială, dar fără să piardă din vedere natura religioasă a omului și atitudinea lui în fața morții, care-i definește atitudinea în fața vieții, este necesar să fie adăugată dimensiunii sociologice (descrise de un G. Bouthoul³) o dimensiune religioasă, aceea care a fost neglijată datorită faptului banal că teologia a fost despărțită de științele societății iar bunul "profesionalism" impunea ca să nu abordezi aspecte legate de dogmatică sau devoțiune dacă nu aveai o licență în teologie.

Or, omul politic nu poate fi separat de omul religios decât într-o viziune care supune interpretarea trecutului exigențelor spiritului didactic. Omul este ființă politică, dar și ființă preocupată de soarta sa proprie care se joacă alături de ceilalți și prin prisma răspunderii personale. Aici principiul creștin, conform căruia Dumnezeu trebuie iubit din tot sufletul iar aproapele cu măsura pe care o folosești iubindu-te pe tine însuși, permite o bună înțelegere a societăților care au fost și sunt creștine. Tendința istoricilor marxști de a accentua "mentalitatea colectivă" se cere contrabalansată de principiul acceptat de majoritatea istoricilor britanici care cercetează socialul fără să piardă din vedere indivizii. Dacă afirmația "history in just chaps" pare o frondă la adresa mentalului colectiv, ea ne face să recunoaștem că istoria se desfășoară prin intermediul oamenilor și nu al unei forțe oarbe care în loc să se numească "infrastructura economică" ia un chip mai cosmetizat și se prezintă drept "mentalitatea colectivă". Istoria mentalităților își află teritoriul la întretăierea vieții publice cu viața privată și a individualului cu colectivul.

De asemenea, omul nu trăiește numai în imediat, ci și într-o perspectivă pe care i-o oferă proiectul social, precum și propriul model de existență. Mult discutata problemă a relației dintre eveniment și durata lungă are drept corolar relația dintre imediat și permanență, dintre momentul care impune o reacție din partea individului și a grupului, și eternitatea care dă semnificație și durată reacției de moment, în perspectiva faptului că omul rezolvă problemele ridicate de fiecare clipă, angajându-și demnitatea, răspunderea, grija față de soarta sa viitoare. Omul este ființa "sub vremi", sub ceea ce îi impune momentul și conjunctura: este un fapt care l-am învățat toți cei care am trăit sub comunism, sub presiunea forței care dorea să ne transforme în unelte mînuite de guvernanți. În același timp, omul reacționează în fața presiunii în calitatea sa de ființă care aspiră la nemurire, la trecerea cu succes a marelui prag. Răspunderea fiecăruia nu este numai în fața societății, dar și a conștiinței proprii și a lui Dumnezeu .

Ființă socială, omul este înzestrat cu nemurirea pe care o dorește sau împotriva căreia, datorită libertății de care dispune, luptă în speranța că ar putea să

profite mai intens de clipă. Or, acest "homo religiosus"⁴ care se află în fiecare ființă umană, obligă o autentică istorie a mentalității să nu se ocupe doar de o parte a mentalului, ci să îmbrățișeze totul, atât ființa politică, cât și ființa care aspiră spre Eternitate, dincolo de social. O istorie văzută dinăuntru, pornind de la intimitate, poate arunca noi lumini asupra trecutului și asupra prezentului. Pentru aceasta trebuie depășită separarea netă a istoriei politice și sociale de istoria religioasă: istoria mentalităților aici își află terenul privilegiat de studiu, explicându-ne raportul permanent dintre sacru și profan, chiar într-o lume secularizată, precum și atitudinile fundamentale față de timp, spațiu, natură umană.

Un caz clar în acest sens ni-l oferă Anglia de la mijlocul secolului trecut care, după o industrializare rapidă, o urbanizare aproape spectaculoasă și o intervenție tot mai activă în viața cotidiană a rezultatelor atinse de științele medicale și ale naturii, nu izbutise să ocolească gravele probleme sociale. Mizeria din rîndul muncitorilor cu brațele, atât sub raportul alimentației, cât și al igienei, făcuse din Anglia un teren propice revoluției politice. Karl Marx și Friedrich Engels și-au bazat profețiile pe cazul englez și au vestit victoria proletariatului pornind de la analiza raporturilor sociale și ale vieții economice din Anglia. Or, în anul revoluționar 1848 Anglia nu s-a mișcat, iar profeția marxistă s-a dovedit "a wishful thinking".

O bună explicație ne-o oferă E.N. Williams într-o analiză magistrală a *Raportului asupra condiției sanitare a populației muncitoare din 1842*, care a declanșat o serie de măsuri politice și de consecințe economice care au dizolvat spiritul revoluționar⁵. Un aristocrat care credea în necesitatea formării unui nou tip de solidarități, după ce individualismul Luminilor atomizase societatea britanică, Lordul Ashely (mai târziu Conte de Shaftesbury) și un burghez generos și foarte întreprind, Edwin Chadwick, au pornit o campanie de transformare radicală a modului de trai al muncitorilor. Raportul lui Chadwick înaintat Parlamentului afirma că "promiscuitatea, mizeria, viciul și crima se află în strînsă legătură". Raportul dezvăluia mizeria în care se zbăteau oamenii din marginile orașelor și care își vindeau forța brațelor marilor și micilor întreprinderi industriale. Decăderea morală pe care o reprezentase în tablouri celebre William Hogarth și o surprindea în romanele sale Charles Dickens nu era provocată de viciu, sublinia raportul lui Chadwick. Urbanizarea adusese cu sine dizolvarea legăturilor personale din sate și presiunea numărului: către 1851 jumătate din populația Angliei fusese urbanizată, ceea ce schimbă radical condițiile de trai. A menține un proletariat needucat, în orașe, dovedea a fi o primejdie socială: ca atare Raportul a cerut Parlamentului o intervenție directă în ceea ce secolul 18 considera a fi sfera vieții private. Oamenii trebuiau educați în spiritul normelor sociale și ale igienei: măsuri edilitare trebuiau să aducă apa curentă pe străzi și în casele cele mai sărace. Primejdia era creșterea birocrăției, dar Anglia n-a atins performanțele franceze: față de 21.305 funcționari publici în Anglia anului 1833, Franța dispunea, în 1846, de 932.000 funcționari publici.

Nu numai intervenția Statului a schimbat condiția de trai a muncitorilor săraci. Utilitarismul lui Jeremy Bentham a fost acceptat de gândirea oamenilor politici și în numele lui au fost declanșate acțiunile publice și private care-și propuneau să ofere acces spre fericire celor apăsați de suferință. Mizeria și durerea nu au fost justificate de teoriile dominante, dimpotrivă ele au fost privite ca inamici publici. Un nou curent de pietate a venit, în al doilea rînd, să modifice trăirea valorii religioase mereu pîndite de conformism social și rutină. Metodistii și alte secte au învățat pe oameni să lupte pentru demnitate, dar fără violența recomandată de revoluționari, acea declanșare de forță care nu făcea altceva decît să schimbe un grup de privilegiați cu alții. Ca și franciscanismul sau paisianismul, mișcarea evanghelizatoare a fost un protest împotriva religiei "călduțe" oficiale și o reîntoarcere la trăirea intensă, chiar dacă au fost obturate principii majore ale creștinismului. Pietatea populară a consolidat, în primul rînd, morala: a fost condamnat jocul de noroc, beția, formele de aservire a aproapelui. Igiene și morala au transformat condiția celor săraci care nu au mai ascultat de îndemnul celor care visau un paradis terestru realizat cu mijloacele infernului.

Diagnosticul marxist s-a dovedit fals. O atentă investigație a mișcării intelectuale a vieții religioase explică fenomenul pe care marxismul l-a privit doar prin prisma economică și social-politică. Marx și Engels anunțaseră, alături de alți revoluționari, că Anglia este în pragul răsturnărilor sociale și politice. "Și cu toate acestea, cînd a sosit momentul 1848, nu s-a întîmplat nimic. Peste tot pe continent dominanții au fost dați jos de pe tron de insurecții populare. Cînd Chartiștii s-au adunat la Kennington Common, guvernul a ordonat apărarea Londrei sub comanda Ducelui de Wellington. Dar cînd clasele de sus și-au luat mîinile de pe urechi, au constatat că nu explodase nimic".

- 1 În 1982 a apărut *Literatura comparată și istoria mentalităților* la Editura Univers (unde nu am putut realiza o versiune străină pentru a intensifica dialogul cu specialiștii străini), iar în 1986 Editura Meridiane m-a ajutat să dau formă cărții *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților*.
- 2 În sinteza *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, Editura Minerva, 1985, 6 vol.
- 3 Un fragment din cartea *Les Mentalités* a apărut în traducerea Alinei Andreea Dușu-Ionescu în "Viața Românească", 1993, I.
- 4 Despre "homo religiosus" a vorbit Mircea Eliade. De văzut și volumul care i-a fost dedicat de către American Romanian Academy of Arts and Sciences, în 1990: *Homo religiosus. To honour Mircea Eliade*. Despre dimensiunea religioasă a istoriei mentalităților comentarii la Ulrich Raulff în introducerea la *Mentalitäten-Geschichte*, Berlin, 1987 și la Annette Rieks, *Die französische Sozial- und Mentalitätsgeschichte als Basis einer Geschichte der glaubenden Menschen*, în: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 101, 1990, 1, p58-79.
- 5 E.N. Williams, *A Documentary History of England*, vol.2 (1559-1931), Penguin Books, 1965, p.202-243.